

Dragica Malić
Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb

Nedoumice u transkripciji stare hrvatske latinice

U transkripciji stare hrvatske latinice, bez obzira na veću ili manju grafijsku usustavljenost pojedinog spomenika, postoje više-manje isti problemi, vezani uz grafijsko predočavanje istim grafijskim sredstvima više različitih fonema, pa i fonemskih sljedova.

Svi koji se bave tekstovima stare i starije hrvatske latiničke pismenosti i književnosti susreću se s nemalim brojem problema u čitanju tih tekstova i njihovu približavanju suvremenom čitatelju.¹ I naš je slavjenik među njima. Nezaobilazni su njegovi radovi o problemima stare hrvatske latinice², a zadužio nas je, između ostaloga, transkripcijom dvaju važnih Marulićevih djela — *Judite* i *Od naslidovan'ja Isukarstova i od pogarjen'ja tašćin segasvitnjih*³. Stoga držim da tema ovoga članka nije neprikladna za njegov obljetnički zbornik.

Kada govorimo o transkripciji starih hrvatskih tekstova (podjednako to vrijedi za glagoljičke i ćiriličke, kao i za latiničke), mislimo na njihovo približavanje suvremenom čitatelju, dakle na pisanje suvremenom grafijom, obilježavanje suvremenom interpunkcijom i velikim/malim slovima, ali uz zadržavanje originalnoga pravopisa gdje god je to iz grafije vidljivo.⁴ Pritom, razumije se, na umu imamo fonološku, a ne fonetsku transkripciju. Radi se dakle samo djelomično o onome što se prvenstveno podrazumijeva pod transkripcijom, a to je fonološka slika nekoga staroga teksta. Drugi je zadatak takve transkripcije da predoči pisanu sliku određenoga teksta, tj. njegov pravopis, odnosno da pokaže

1 Vrijedi to za svu latiničku pismenost prije Gajeve grafijske reforme, bez obzira na veću ili manju grafijsku usustavljenost u pojedinim pisaca ili grafijskih »škola«, a ni Gajeve reforma nije riješila sve probleme.

2 M. Moguš i J. Vončina (1969); M. Moguš (1984).

3 Vidi: SDMM (1988; 1989).

4 Vidi o tome: L. Hudeček (1987).

kojim je grafemima pisan. To znači da moramo upotrijebiti suvremene grafeme za odgovarajuće stare grafeme (jednoslove, dvoslove, troslove), pa bismo taj postupak mogli nazvati i **suvremenom transliteracijom**. I tu počinju nedoumice. U staroj hrvatskoj latinici ima malo jednoznačnih grafema. Većina ih ima po više glasovnih vrijednosti, odnosno unutar jednoga spomenika pojedini se fonemi mogu pisati na više načina. Negdje u tome ima više sustavnosti, drugdje manje, ali malo koji tekst možemo jednoznačno razriješiti suvremenom grafijom prema pravilu: grafem za grafem. Često nije jasno je li neki grafijski znak (jednoslov, dvoslov ili troslov) upotrijebljen u službi grafema (po formuli: grafem = fonem) ili služi za obilježavanje fonemskoga slijeda. Nedoumice uvijek ostaju u većem ili manjem postotku u odnosu na cjelinu teksta.

Naime, cijeli se nizovi fonema koji se mogu ostvarivati u raznim fonološkim alternacijama pišu istim grafemima, pa nam te alternacije ostaju zakrivene. To podjednako vrijedi i za domaće riječi i za posudnice, tj. nismo sigurni da li je zapisivač određenu glasovnu pojavu htio pravopisno registrirati ili nije (na razini riječi i prijedloznoga izraza), odnosno u kojem je stupnju prilagodnosti domaćem jezičnom sustavu htio posudenicu zapisati: da li ju je želio predočiti u liku preuzetom iz latinskoga ili talijanskoga jezika, odnosno iz dalmatoromanskoga supstrata ili prema domaćim jezičnim zakonima. Pravopisna načela fonološkoga i morfonološkoga pisanja ni u jednom se starijem hrvatskom spomeniku ne primjenjuju dosljedno. U najboljem slučaju možemo uočiti pretežitost jednoga ili drugoga, ali to ne rješava dvojbene slučajeve. Tako, primjerice, u većini spomenika na razini prijedloznih izraza prevladava morfonološko načelo, ali u svakom spomeniku ima i nepobitnih dokaza za fonološko. U prefiksanim tvorenicama, pak, ili na granici osnove i sufiksa oba su načela podjednako zastupljena. Međutim, pravopisne ćemo se problematike ovdje doticati samo koliko je u vezi s grafijom. Ovdje treba napomenuti da se u ranijoj literaturi određena grafijska rješenja tumače kao glasovne pojave, a zapravo se radi o grafijskoj višeznačnosti određenih grafema, odnosno o primjeni morfonološkoga ili fonološkoga pravopisnog načela (čak i o njihovu preklapanju) u zapisivanju pojedinih riječi.⁵

Premda navedeni problemi u čitanju (transkribiranju/transliteriranju) postoje sve do narodnoga preporoda⁶, a ponešto i nakon njega, ovdje ću se uglavnom pozabaviti grafijom spomenika 14.–16. st. kojima sam se sama u određenim prigodama bavila. To su: RiZ, ŠM, CS, KL, VHM, ADM, ŽSO, MOf. Od tih spomenika samo je dva zapisao isti zapisivač — ŠM i CS, pa i među njima ima određenih grafijskih razlika, u ovisnosti o predlošku. Ostali spomenici pripadaju različitim grafijskim školama, s različitim grafijskim inventarom, više ili manje usustavljenim, pri čemu npr. prvi poznati latinički tekst — RiZ iz 1345. — pokazuje više grafijske usustavljenosti od znatno mladih ŽSO s kraja 15. st.⁷

5 Vidi npr. M. Rešetar (1898, Rad 134 i 136, passim).

6 Vidi o tome: J. Vončina (1988, 48).

7 ŽSO su se donedavno ubrajala u spomenike 14. st., ali je na temelju vodenih znakova utvrđeno da su sa starijega predloška prepisana 80-ih ili 90-ih godina 15. st. (D. Malić, 1997a, 7–8).

Dubrovački molitvenici pokazuju određenu grafijsku srodnost, osobito VHM i prva ruka ADM, dok se druga ruka ADM grafijski razlikuje od prve. Veća grafijska usustavljenost, kojom se odlikuju dubrovački molitvenici u odnosu na starije čakavske, a pridružuje im se i MOF, odnosi se i u njima na glavninu grafijskog inventara, a u pojedinostima uvijek ima ostataka drugih grafijskih škola ili ranije slabije usustavljenosti. Stoga sve navedene spomenike povezuju problemi čitanja (odnosno transkripcije) istih fonemskih nizova, unutar kojih se upotrebljavaju isti grafemi za obilježavanje različitih fonema, pa i fonemskih sljedova unutar jedne riječi ili na granici dviju susjednih riječi.⁸ Najčešći su nizovi fonema što se pišu istim grafemima *c-č*, *h-k*, *i-j-g*, *l-l*, *n-ń*, *s-z-š-ž*, *u-v*, ali ima i drugih, manje običnih preklapanja.⁹ Grafijski je problem i pisanje slogotvornih *r* i *l* i još ponekih jezičnih pojedinosti. Ovdje ćemo se zaustaviti samo na nekima od obilja primjera što ih pružaju navedeni spomenici.¹⁰

Za prvi fonemski niz *c-č* najčešći su grafemi *c*, *ç*, pri čemu zapravo jedino ADM pravi razliku u upotrebi: *ç* = *c*, *c* = *č*. Suglasnik *c* još se može pisati i grafemom *ch*¹¹, koji pak služi i za obilježavanje *ć*, *h*, *k*. Ipak to za fonemski niz *c-č* u domaćim riječima uglavnom ne pravi neprilike jer se vrijednost pojedinoga grafema razabire iz konteksta. Neprilike nastaju s posudenicama. Tako npr. *cela/čela*¹², *celica/čelica*, *citara/čitara*, *četrun/cetrun*, *Celija/Čelija*, *Cipar/Čipar*, *Čenon/Cenon* iz ŽSO, ili *principi/prinčipi* 118v, 188v, *Na tjerču/tijercu* 67v, 140r, *Vičenci/Vicenci* 87v, *Lučija/Lucija* 88v, *Čičilija/Cicilija* 88v iz VHM. U ADM, koji jedini od razmatranih spomenika razlikuje *c* i *č*, iz grafije se razabire: *cinanom* 7r, 38v, *u cinbalijeh* 17r (2x), *u citari* 5r (2x), ali *čedar* 7r, *čeprijes* 7r, *Ččilija* 123v, *Lučija* 123v, *Na tjerču* 25r i d., *Vičenco* 122v, pa se pretpostavlja da je tako i na adekvatnim mjestima u VHM. Za MOF, koji bez razlike upotrebljava grafeme *c*, *ç* za *c*, *č*, čak i tako dobar poznavalac latiničke grafije kao što je Franjo Fancev grafem *c* na istoj strani jednom čita kao *c*, a

ŽSO od svih analiziranih tekstova imaju najmanje usustavljenu grafiju s preko 90 grafema. Vidi: D. Malić (1989a, 130–135; 1997a, 456–469).

- 8 Tu se ponajprije misli na obilježavanje *i* i *j* istim grafemima, kojima se osim *i*, *j* obilježavaju još i sljedovi: *ij*, *ji*, *iji*, te na granici dviju susjednih riječi *ii*, *ji*, *ij*, *ijji* i dr. Npr. u VHM, ADM, MOF: *Pocoim* (= *Pokoj im...*), *daruim* (= *daruj im*) na više mjesta molitveničkoga teksta.
- 9 Npr. u ŽSO *j-n-ń* (vidi: D. Malić, 1989a, 141–142).
- 10 Tako su npr. uz izdanje transkripcije ŽSO navedena tri popisa riječi u kojima su moguće različite glasovne realizacije, i to domaćih riječi, posudnica i stranih vlastitih imena, koji obuhvaćaju samo primjere s leksemske razine (D. Malić, 1997a, 38–42), dok se o problematici transkribiranja prijedložnih izraza, te prefiksanih i sufiksanih izvedenica opširno govori na drugome mjestu (D. Malić, 1989a, 162–173).
- 11 Npr. *ouche* 64 pored *ofce* 55 (= *ovce*) iz CS.
- 12 Primjeri koji obuhvaćaju više istovrsnih potvrda navode se u osnovnom gramatičkom obliku. Uz njih se ne navodi oznaka mjesta potvrđenosti. Pojedinačnim se primjerima navodi mjesto potvrđenosti, i to: uz primjere iz RiZ, ŠM i CS navodi se broj retka, a za ostale spomenike broj strane originala na način kako je rukopis numeriran, tj. za MOF 1, 2, 3..., a za ŽSO, VHM, ADM, gdje su numerirani samo listovi, strana se označava 1r i 1v...

drugi put č: *cedar* 41, ali *čepriš* 41, a očito griješi čak i u domaćoj riječi *crivo* 21¹³, jer se za Marulića pretpostavlja još neizmijenjen skup *čr*¹⁴.

Idući fonemski slijed *h–k* problematičan je kad se piše zajedničkim grafemom *ch*. Tako je u ŠM problematičan primjer *blasfenich pat(ri)arach* (= *blaženih patrijarak/patrijarah*) 4, u KL *archangeli* (= *arkanjeli/arhanjeli*) 198v, *cherubin* (= *kerubin/herubin*) 198v, a u ŽSO: *arkanjeli* 83v, 84r, *jarkibiskup* 125 (3x) pored sigurnih *arhanjeli* 6v (2x), *jarhibiskup* 4v i d. (ukupno 5x), dok je u domaćim riječima vjerojatniji pridjevski G^{mn} *grišnih* 45v, 48r, *nemoćnih* 121 od imeničkoga *grišnik*, *nemoćnik* jer je u imenica u tom padežu običniji nastavak *–ov*. U dubrovačkim molitvenicima i MOF nema toga problema jer se suglasnik *h* piše samo *h*.

Bilježenje fonemskoga niza *i–j–g* otvara raznovrsne probleme: postojanje/nepostojanje prejotacije, ostvarivanje primarnog i sekundarnog slijeda *–ij–* kao *–j–/–ji–*, kratki/dugi refleksi jata u dubrovačkim spomenicima, posudenica *anjel/angel* (lat. *angelus*) i dr. Najčešći su grafemi u tom fonemskom nizu *i*, *y*, *g*, *j*, *ij*, *iy*, *yj*, uz još poneku kombinaciju, te za intervokalni *j* (osobito u fonemskom slijedu *i + j + V*¹⁵) grafem \emptyset . Kao što je već spomenuto, navedeni grafemi označavaju i sljedove *ij*, *ji*, *iji*, te na granici riječi *ili*, *j/i*, *ij*, *ilji* i dr. Na problem postojanja/nepostojanja prejotacije nailazimo već u prvom latiničkom spomeniku — RiZ–u. U njemu je potvrđena upotreba grafema *i* i *y* za foneme *i* i *j*, ali nema sigurne potvrde da bi ti grafemi označavali i slijed *ji*. Jedini potvrđeni slijed *ji* (zapravo *iji*) napisan je: *prigimġemo* (= *prijimġemo*) 41. Stoga nije sigurno da li imenica *ime* i oblici glagola *imati*, napisani više puta grafemskim sljedovima *im–*, *ym–*, imaju ili nemaju prejotaciju. ŠM ima sigurno označenu prejotaciju grafemskim slijedom *gi–*: *gimena* (= *jimena*) 21, *giġti* (= *jisti*) 45, *giġto* (= *jisto*) 11, *giġl* (= *jil*) 50, a u CS *iuane* (= *Ivane*) 32 očito nema prejotaciju (grafemi za *j* su *g*, *y*). U KL prejotacija je najčešće označena grafijskim slijedom *gi*, uz samo dva izuzetka: *chima* (= *ki imaljima*) 194, te *imena* (= *imena/jimena*) 200, što s obzirom na većinu primjera očito treba čitati s prejotacijom. Isto vrijedi i za ŽSO, gdje se prejotacija bilježi *gi*, *yi*, a samo je nekoliko primjera s *i* u početnom položaju. I za KL i za ŽSO taj se početni grafem *i* može tumačiti crkvenoslavenskim (glagoljičkim) grafijskim utjecajem (s vrijednošću *ji*).

Problem primarnog i sekundarnog slijeda *–bj > –j–/–ij–*, pri čemu je realizacija *–ij–* crkvenoslavenski utjecaj (pretpostavljamo — samo grafijski), javlja se u KL u brojnim imenicama na *–je–/–ije* (< *–bje*), u I^d imenica *i*–osnova na *–ju–/–iju* (< *–bjō*), te u posudenici *djaval/dijaval* (< *dbjavьль < diabolus*) kada su napisani grafemskim slijedom *i + V*, koji se može čitati i *jV* i *ijV*. U ŽSO se u imenica na *–je* ustaljuje grafija *y + V*, što je gotovo jednoznačno *jV*, a u VHM, ADM i MOF grafija *i + V*, gdje također treba pretpostaviti realizaciju *jV* jer se

13 F. Fancev (1934, 80, 82).

14 Vidi rječnike M. Moguš a u SDMM – Ju: *črida*, *čripati*; PR: *črip*.

15 V znači: 1. samoglasnik; 2. samoglasnički grafem.

na isti način takav fonemski slijed obilježava i u drugim položajima. U ŽSO su npr. problematični nominativni oblici pridjeva *božij/božji/božiji*, *človičij/človičji*, oblici od prezentske osnove glagola *biti* (*bijem*), *piti*, *viti*¹⁶, posudnica *djaval/dijaval*, prilog *tudje/tudije* (< *tudije* < *tođėje*), nominativni likovi stranih imena *Arseni/Arsenij*, *Makari/Makarij*, toponim *Tebaida/Tebajda/Tebajida* i dr. Navest ćemo još samo pokoji primjer iz ostalih spomenika. Tako iz VHM: *upiu* (= *upju/upiju*) 98v, 100r, 117v i d., *upiagnu* (= *upjañu/upijañu*) 105r, *upiahu* (= *upjahu/upijahu*) 140r, *upie* (= *upje/upije*, ptc. prez.) 141r, *bien* (= *bjen/bijen*) 140r; iz ADM: *upyu* (= *upju/upiju*) 7v, dok je u MOF *uapiemo* 82 sigurno *vapijemo* zbog broja slogova u stihu.

U dubrovačkim spomenicima — VHM i ADM — svi se primarni fonemski slijedovi *ije* i *je* bezizuzetno pišu grafemskim slijedom *ie*, pa je kao *ijelje* logično razriješiti grafemski slijed *ie* i kad se njime obilježava refleks jata. Problem su samo neke riječi za koje nije sigurno da li su u Dubrovniku imale kratki ili dugi jat, kao npr. *potrjeba/potrijeba*, *pospješan/pospiješšan*, *pospješiti/pospiješiti*, *prijestol(je)/prjestol(je)* i možda još koja, dok za *cječ*, *grješnik*, *krjepost* saznajemo iz Budmanija da je u Dubrovniku kratak slog.¹⁷

Zbog mogućnosti gubljenja suglasnika *j* problematični su neki imperativi napisani s *-i* koji se može čitati *-i* i *-ij*, npr. u ŽSO: *iuite* (= *i vijte/vite*) 50r, u MOF: *htise* (= *htij/hti se*) 47, *iuite* (= *i vijte/vite*) 92, *zapouj* (= *zapovij/zapovi*) 96 i dr., odnosno zbog mogućnosti gubljenja *i* u VHM: *napoi* (= *napoji/napoj*) 151r, *Pocoite* (= *pokojite/pokojte*) 169r. S druge strane, grafija *ij*, *ii* može se čitati *i*, *ij*, *j* + *i*, pa su tako npr. problematični primjeri iz ADM: *ijofcte* (= *Jošte/I jošte*) 75v, *ijfpouiedi* (= *ispovijedi/i ispovijedi/i spovijedi*) 84v, *Iifabraniem* (= *I izabranijem/Izabranijem*) 137r i sl., zatim već spomenuto *tudie* (= *tudje/tudije*) 127r, te *neima* (= *ne ima/nejma*) 112v.

Problem pisanja posudnice *anjel/angel* i izvedenica postavlja se prvenstveno u vezi s MOF, gdje se sporni suglasnik *j/g* piše bezizuzetno grafemom *g*.¹⁸ Već spomenuti izdavač spomenika Franjo Fancev razrješava taj grafem najčešće kao *j*, npr. *anjeli* 25, *arhanjeli* 44, *anjelsko* 193, *anjelskim* 196, *anjel* 198 (2x), 200, ali *angeli* 103, *angel* 168. U MOF se grafem *g* (uz druge grafeme za *j*) upotrebljava u vrijednosti *j* u raznim položajima u riječi, npr. *mogih* (= *mojih*) 30, 37, *tuogim* (= *tvojim*) 30, 48 i d., *gih* (= *jih*) 57, *smlagimi* (= *s mlajimi*) 66, *vig* (= *vij*) 88, *bozgi* (= *Božji*) 94 i dr., pa je vjerojatno da se u slučaju posudnice *anjel* radi samo o latinskoj grafiji, a ne o izgovoru *g*, koji u ostalim razmatranim čakavskim spomenicima nije zasvjedočen.¹⁹ U SDMM prevladava lik *anjel*,

16 Stari prezent: *bhjo*, *phjo*, *vhjo*.

17 P. Budmani (1883, 157, 179).

18 Isto vrijedi i za VHM i prvi dio ADM, gdje je u pitanju isti grafem *g* za foneme *g* i *đ*, ali tamošnju dilemu razrješava drugi dio ADM, gdje se za *đ* upotrebljava grafija *gi*, dakle *angieo* (= *andeo*).

19 U RiZ-u dolazi primjer *angelou* 51, ali i *prigimlemo* 41, pa i onaj prvi primjer treba čitati *anjelov*. Isto vrijedi i za pridjev *anjelski* 5, 10, 25 u ŠM, koji je također napisan s *g* uz mnoge nesumnjive primjere za grafiju *g* = *j*. U ŽSO postoji distinkcija između prvoga i drugoga predvoditelja: prvi (*ark/arh*)*anjel* redovito piše s *g*, drugi uglavnom s *y* uz samo dva primjera s *g*,

ali dolazi i *angel*.²⁰ Kako nemam uvida u grafiju tih tekstova, pretpostavljam da je priređivač DDT, u kojima se javljaju oba lika, imao drugi pristup u transkribiranju navedene posudenice od ostalih priređivača, držeći se strogo grafije $g = g$. Teško je, naime, pretpostaviti da u ostalim predlošcima Marulićevih djela *anjel* nikad nije napisan s *g*. Ovdje treba napomenuti da se posudenice u razmatranim spomenicima vrlo često pišu po uzoru na latinsku ili talijansku grafiju, a likovi im pokazuju odomaćeni oblik. To se dobro vidi u molitveničkom nazivlju. Tako i za navedenu posudenicu i njoj srodne treba u transkripciji primijeniti pretpostavljeni domaći izgovor. Osim toga, držim da upravo u odomaćivanju posudenica kao što su *angelus*, *evangelista*, *evangelium*, *Georgius*, u kojima se i u čakavštini i u štokavštini *g* ispred prednjojezičnoga samoglasnika u rezultatu izjednačuje s domaćim $*d' > j, đ$ i treba tražiti podrijetlo grafemu *g* u čakavskim spomenicima u glasovnoj vrijednosti *j*, a u štokavskima za *đ*.

Fonemi *l-l̄, n-n̄* u većini se navedenih spomenika pišu istim grafemima. Pod utjecajem glagoljičke i ćiriličke grafije *l̄, n̄* obilježavaju se grafemima *l, n* u svim razmatranim spomenicima osim MOF, pa i u njemu ima jedan izuzetak: *Ogan* (= *ogañ*) 102.²¹ Ali u KL, ŽSO i dubrovačkim molitvenicima potvrđena je i obratna pojava: suglasnici *l, n* dosta se često obilježavaju uobičajenim grafemima za *l̄, n̄*: *gl, gli, gly, gn, gni, gny* i dr. To je posljedica grafijskog preklapanja: ako je moguće da grafemi *l, n* označavaju *l̄, n̄*, onda je moguće i da grafemi *gl, gn* i drugi označavaju suglasnike *l, n*. Upravo to grafijsko preklapanje izaziva određene nedoumice, npr. u ŽSO: *gledati/gledati* 98v, *razgledati/razgledati* 95r, *paklena/paklena* 82r, 82v, *paklenu/paklenu* 3v pored sigurnih *proklatu* 64v, *zaklinati* (ili *zakliñati*) 97r, *pogleda* 120r, 126r; zatim *(po)mañkati/pomankati* i izvedenice u ŽSO i dubrovačkim molitvenicima. Problematična je i grafija *manšcinu* VHM 82v i *manšcigniu* ADM 117v (= *mañšinu/manšinu/mañšinu/manšinu?*), *panchahu* (= *pañkahu/pankahu*) VHM 125; *utaštignu* (= *u taštinu/taštiñu*) VHM 124v, a jedan je takav primjer i u MOF: *didigna* (= *didina/didiña*) 147. Isto je tako teško razlikovati oblike pridjeva *vičan* i *vični* u KL, ŽSO, VHM.²²

Najviše problema ima s razrješavanjem obilježavanja fonemskog niza *s-z-š-ž* i najbrojniji su u ŽSO²³, u kojima je najdosljednije obilježavanje svih četiriju fonema grafemima *f, ff*, dok su ostali grafemi rjeđi, ali se (osim sporadičnoga *c* za *š, ž*), također upotrebljavaju za sve četiri glasovne vrijednosti. Spomenici, od

a kako oba prevoditelja pripadaju istom jezičnom krugu, očito se radi samo o grafijskoj razlici, dakle *anjel*.

20 Vidi rječnike M. Mogaša: Ju — *an'jelski*; PR — *an'jel, an'jelski*; Nas — *an'jel, an'jelski, an'jeo, an'jeoski*; DDT — *angel, angelski* i *an'jel, an'jelski*.

21 M. Rešetar tu pojavu u primorskim lekcionarima (ZL, BL, RL) tumači kao glasovnu pojavu (1898, Rad 136, 105–106), kao što i mnoge druge primjere koji se mogu tumačiti na grafijsko-ortografskoj razini tumači na taj način.

22 U primjerima iz VHM *uičgnoga* 70r, *uiecnomu* 104r nepalatalni nastavci sugeriraju čitanje *vičnoga, vječnomu*, premda pretežu primjeri s grafijom *gn* i palatalnim nastavkom, dakle *vični/ujechni*.

RiZ-a nadalje, uvode bar djelomično posebne grafeme za suglasnike *z*, *ž*, dubrovački pak spomenici u principu razlikuju *s*, *z* od *š*, *ž*, ali ni u jednom od njih grafija nije posve dosljedna, tako da u rezultatu nema spomenika u kojem nema problematičnih primjera. Nedoumice se javljaju i u domaćim i u posuđenim riječima, a obuhvaćaju prijedložne izraze s prijedlozima *brez/prez*, *iz/z*, *s*, *vz/uz/z*, tvorenice s prefiksima *brez-/prez-*, *iz-/z-*, *raz-*, *s-*, *vz-/uz-/z-*, tvorenice s osnovom na *s-*, *z-*, *š-*, *ž-* i sufiksima *-ski*, *-stvo*, pojedinačne riječi kao *ostar/oštar* s izvedenicama, *spasen*, *spasenje/spašen*, *spašenje*, posuđenice s intervokalnim *s/z* i *s/z* uz sonante, s početnim i krajnjim *s/š*, sa suglasničkim skupovima *sk*, *sp*, *st/šk*, *šp*, *št*. Osim u slučajevima kada je sasvim sigurno upotrijebljen poseban grafem za *z*, *ž*, razrješavanje navedenih kategorija ostaje problematično uglavnom u svim spomenicima. Jer ako se npr. u određenom spomeniku prijedlog *k* pred zvučnim suglasnikom piše u liku *k* i *g*, tada nije siguran oblik prijedloga *s* pred zvučnim ili *brez/prez*, *iz/z*, *uz/z* pred bezzvučnim suglasnikom, odnosno svih tih prijedloga pred palatalom. Isto vrijedi i za prefikse. Međutim, prefiksi *iz-*, *raz-*, *vbz-* već su se u starocrkvenoslavenskom ponašali drukčije od ostalih, tj. pisali su se bez poluglasa (tzv. apsolutno slabi položaj) i s glasovnim promjenama što ih izaziva idući suglasnik, pa je takva tradicija pisanja u glagoljičkim spomenicima mogla — među inim utjecajima — djelovati i na prihvaćanje navedenih prefikasa u latiničkim spomenicima kao glasovno izmijenjenih. Stoga držim da dvojbene slučajeve treba razrješavati s izvršenim glasovnim promjenama²⁴, kako se tekst ne bi opterećivao suvišnim etimologiziranjem. Iz istog razloga, u prijedložnim izrazima, osim jasno označenih glasovnih promjena, prijedlog treba ostavljati neizmijenjenim.

Među mnogobrojnim primjerima ove vrste navest ćemo samo neke dvojbene slučajeve. Tako npr. jedni izdavači ŠM *spafeno* 13 čitaju *spašeno*, drugi *spaseno*. U staroj hrvatskoj književnosti izrazito prevladavaju potvrde za lik *spasen*, *spasenje*.²⁵ Navedene riječi dolaze u svim razmatranim spomenicima i problem čitanja je isti. U ADM dolazi jednom i grafijski lik *spascenie* 65r uz 60–ak primjera u liku *spascenie* i *spascen*, a kako ima i nesumnjivih primjera za *sc* = *s*, npr. *prieuuratiscie* (= *prjevrati se*) 86r, *redouniescjiem* (= *redovnjescijem*) 66, nije ni onaj jedini sa *sc* siguran kao *spašenje*. Isto tako *ofctri* 16r, *ofctre* 27r nije sigurno *oštri*, *oštre* uz *oboctran* (= *obostran*) 16r. Dvojbeni su i primjeri *ufuiscie* (= *uzviši/uzvisi*) 8v, 15v, 16r, *ufuiscuiefc* (= *uzvišuješ/uzvisuješ*) 72v pored *ufuifi* (= *uzvisi*) 14r (2x), *ufuifimfe* (= *uzvisim se*) 1r (2x), *ufuifih* (= *uzvisih*) 50v i d. Istovrsni su i primjeri: *poniscio* (= *ponižio/ponizio*) 119v, *fnicihfe* (= *snižih se/snižih se*) 62v, *fniciti* = *snižiti/sniziti*) 125r, zatim *pochascuiefc* (= *pokažuješ/pokazuješ*) 79v, *nauulascno* (= *navlašno/navlasno*) 128v, *nauulascitito* (= *navlaštito/navlastito*) 138r, *boliescgniui* (= *bolježnivi/boljeznivi*) 132r i sl. Pravopi-

23 Vidi: D. Malić (1989a, 145–147, 165–166, 168–170).

24 Tako npr. ako u ŽSO *raffdillyene* 40v čitamo *razdiłene*, nema razloga da *raffridit* 36r, *raffryenye* 41r, 90v i sl. ne čitamo *rasrdit*, *rasrjenje*, dakle s izvršenim glasovnim promjenama (a ne *razsr-* ili *rassr-*).

25 Vidi: AR pod *spasenie*, *spasiti*, 2. *spasti* (za *spasenie* nema potvrda). Lik *spasenje* upotrebljava se i u suvremenom prijevodu *Biblije*.

sno su problematični npr. *ufplectu* (= *uspještu/uzpještu*) 5r, *rafciniti, rafcignen* (= *rašćiniti, raščinēn/razćiniti, razćinēn/rasćiniti, rasćinēn*) 80r, *Prosbami* (= *Prosbami/Prozbami*) 5v, *fcgnimi* (= *s/z/š/ž nīmi*) 66v, *otefccali* (= *oteščali/otežčali*) 111r i drugi slični primjeri, a istovrsni se primjeri nalaze i u VHM. U MOF, koji za suglasnik *š* ima i *sc*, ali znatno češće *s* (na prvih 50–ak strana omjer je otprilike 3:1 u korist *s* = *š*), Franjo Fancev ipak čita: *mislenja* 30, *hrlopisućege* 85/86, *narešena* 88, *mirisući* 150, a *ischuchih, ischiuchih* 33 kao *iščući*²⁶, ali ipak *tarschica* 85 s istim grafemskim slijedom *sch* kao *trščica*; istu grafiju *strile ostre* 87, 125 prvi put čita *ostre*, drugi put *oštre*. Isto tako MOF ima za suglasnik *z* grafeme *s* i *z*, a Fancev ipak *Vsduignite* 33, 34 jednom čita kao *Usvdignite*, a drugi put *Uzdignite*. Fancev je pogriješio i u transkripciji *barze, barzenje* 29, što on čita kao *brze, brzenje* umjesto *barže, barženje*²⁷ (prezent i glagolska imenica od glagola *brići, bržem* < *brěci, bręq* 'paziti, čuvati'). Među dvojbjenim primjerima posebno ću istaći jedan iz KL: *šglubitje* 199v u prvom svom čitanju razriješla sam kao *zľubiti se*²⁸, ali obrađujući rječnik KL, nisam mogla protumačiti glagol *zľubiti se*, pa mi se učinilo da kontekst, koji nije sasvim jasan, ipak prije sugerira lik *šľubiti se* (*šľubiti se* u značenju 'združiti se', premda ni to značenje u AR nije potvrđeno²⁹): *ovo jedino pokropļenje šľubiti se u čistoći i obarujet od nečistoće*.³⁰ U KL ima jedan još teže rješiv slučaj: grafiju *ifufanya* 197r razriješla sam — uza sve ograde — kao možebitno: *i sužanja* s upitnim značenjem 'sužanjstvo' u kontekstu: *zaklinam te po devet trusci i sužanja i trepetanja nebeskoga kraļa*.³¹ Isti kontekst s istom grafijom dolazi još samo u ZL na str. 105r, ali izdavač transliteracije Milan Rešetar nije se u bilješkama zaustavio na toj riječi, kao da je njemu bila jasna.³² AR navodi taj primjer pod riječju *trepetañe* i čita ga: *isusaña i trepetaña*, što nema nikakva smisla.

Od posudjenica u RiZ–u prvi je njegov izdavač Vinko Premuda primjer *zezinania* 44 pročitao *žezinanja* umjesto *žežinanja*.³³ U KL od posudjenica dolazi *šeraphin* 198v, što vjerojatno treba čitati *šerafin*, iako postoji i mogućnost *šerafin*. Posudjenica *balsam* dolazi u sva tri analizirana molitvenika: VHM 89v, ADM 89v, 114r, MOF 41, 150 — u MOF i u liku *balšan*, što Franjo Fancev transkribira kao *balsam/balsan*³⁴, ali ipak *isopom* 321 (iz *Psalama pokornih*) čita

26 Prema grafiji transkripcija bi imala biti: *iščući* sa sekundarnim skupom *šč* < *šč*.

27 Grafemski slijed *ar* za slogotvorni *r* Fancev u skladu s tadašnjim gledanjem na taj problem redovito prenosi kao *r*.

28 D. Malić (1989b, 18).

29 Vidi: AR pod *šľubiti*.

30 D. Malić (1994, 171, 182).

31 D. Malić (1989b, 15; 1994, 171, 182).

32 1894, 85.

33 1928, 93.

34 1934, 82, 94.

35 Za mogućnost dvojnih (čak i trojnih) čitanja vidi AR pod navedenim riječima. Tako: *balsam, balzam* i *balžam*; *isop* i *ižop* (u Marulića, Zoranića i dr.), ali ne i *izop*; kod *šerafin* upućuje na *šerafin*, ali tamo nema primjera sa *š*. Ipak, ni primjeri u AR iz latiničkih spomenika nisu

izopom.³⁵ Od osobnih imena izdavač CS László Hadrovics grafiju *iofeph* 12 čita *Jožef*, što za čakavsko područje nije vjerojatno, ali ipak *ofiph* kao *Osip*. U ŽSO ima niz takvih problematičnih imena, kao npr. *Anastazijus*, *Arsenij*, *Bazilij*, *Flagrijus*, *Izaija*, *Izak*, *Josep*, *Serafijon* i dr.³⁶ U dubrovačkim molitvenicima dolaze npr. *iofef* VHM 64v, ADM 55v, *iofefoui* VHM 61v, ADM 53v, 56; *moifef* VHM 68v, ADM 58v, zatim u litanijama *Geruafi*, *Protafi*, *Ambrofi*, *Agnes*, *Augustine* VHM 88r, 88v, ADM 122v, 123v i dr. U svojim sam se još neobjavljenim transkripcijama odlučila za likove sa *z*. Fancev u MOf *moyses* 211 transkribira sa *s*, što mislim da također treba biti *z*. U sva tri molitvenika najfrekventniji su biblijski toponimi *Israel* i *Ierusalim/Ierusalem/Ierofolim* s izvedenicama. U dubrovačkim molitvenicima oni se bez izuzetka pišu sa *ſ* (koji je u njima jedini grafem za *z*), a u MOf uvodi se pored *s* i grafem *z*. Fancev se u svojoj transkripciji drži originalne grafije: *s* i *z*. Ali ako je u MOf *neposnase* (= *ne poznaše*) 19, *rasaspes* (= *razaspeš*) 24, *stase* (= *staze*) 25, *Nesloban* (= *Nezloban*) 32, *Vsduignite* (= *Uzdignite*) 34, *raslita* (= *razlita*) 35, *usuisio* (= *uzvisio*) 37, *usnasaj* (= *uznašaj*) 61 itd., ne vidim razloga da se *Israel* 183, *Israela* 184 pored *Izrael* 136, *izraelski* 206, 212, odnosno *ierosolinscha* 150, 162 pored *Ierozolime* 127° (2x), *ierozolima* 128, u *Ierozolimi* 129 i d. također ne transkribira sa *z*.³⁷

I na kraju fonemski niz *u-v* s grafemima *u (uu) -v (V) -f (ff)*³⁸, uz koji je vezan problem kontinuanata prijedloga/prefiksa *vb/vb-*, *vbzb/vbz-*. O tome sam više puta pisala u vezi s raščlambom jezičnih crta razmatranih spomenika. Ovdje bih samo ponovila da u vezi s kontinuantama navedenih prijedloga/prefiksa *v/v-*, *vz (z)/vz-* (*z-*), odnosno *u/u-*, *uz/uz-*, postoje različita mišljenja, koja je teško pomiriti. Prema jednome³⁹ bi *v*, odnosno *u*, bile izravne kontinuantе *vb*, pa bi prema tome svako supostojanje *v* i *u* bilo preklapanje dvaju dijalekatskih sustava, dok je u jezičnopovijesnoj literaturi uobičajeno mišljenje da se *u* razvio iz *v* najprije u određenim položajima, radi olakšavanja teških suglasničkih sku-

sigurni iz istih razloga kao i naši o kojima govorimo. Kao sigurni mogu se uzeti samo primjeri iz glagoljičkih i ćiriličkih spomenika.

36 Vidi u popisima riječi uz izdanje ŽSO D. Malić (1997a, 41–42). Ovdje navodim lik za koji sam se odlučila u transkripciji.

37 Isti je problem i u SDMM: Ju — *Israil*, *Jerosolim*, *Jerusolim*, *jerusolinski*; PR — *izraelski*, *Izrail*; Nas — *izraelski*, *Jerolim*.

38 Na temelju grafije *f = v* u našoj je jezičnopovijesnoj znanosti postojalo uvjerenje o obezvučavanju suglasnika *v* uz bezvučne suglasnike i na kraju riječi, pa se u skladu s time u transkripcijama svagdje prenosio grafem *f* iz originala. U svojim sam radovima o RiZ-u i ŠM prekinula taj običaj, uočivši da sustav bilježenja *f* nije dosljedan i da se grafem *f* javlja i u položajima gdje alofonska realizacija nije vjerojatna (npr. ispred sonanata, kao u ŠM *ſfelikim = s velikim* 17) i smatrajući da se — ako na nekim mjestima i jesu u pitanju alofonske realizacije — ipak radi o jednom osnovnom fonemu — *v* (vidi: D. Malić, 1973, 126–127; 1977, 89). Josip Vončina je, razmatrajući spomenike 15. i 16. stoljeća, utvrdio da su hrvatski latinaši pisali *f* za *v* kako bi ga sigurno razlikovali od *u = u* (1977, 152–154). Potvrdu tom mišljenju daje i raščlamba ŽSO i KL, u kojima se grafem *f* za *v* nalazi u svim položajima: ispred samoglasnika, sonanata, zvučnih i bezvučnih suglasnika (vidi: D. Malić, 1989a, 148; 1989b, 33–34).

39 Vidi: FO, *passim*.

pova. Bliže sam ovome drugom gledanju, premda za pojedine spomenike ne treba isključiti ni inodijalekatski utjecaj. Sigurno je da se radi o liku *v* kad je prijedlog/prefiks napisan grafemom *f* i kad se prijedlog gubi, najčešće ispred suglasnika *v*, ali i inače, za što ima dosta primjera u ŽSO, a ima ih i u KL.⁴⁰ Primjeri pisani grafijom *v/V*, *u* nisu jednoznačni i da bismo se za pojedini spomenik odlučili za transkripciju, potrebno je steći detaljan uvid u grafijski sustav, pa i onda nam odluka ostaje samo uvjetna. Milan Rešetar⁴¹ upravo na temelju grafije *f* utvrđuje za ZL da i *u* treba čitati kao *v*. Međutim, u spomenicima kojima sam se sama bavila ima — i pored bilježenja navedenog prijedloga/prefiksa *s f* — nekih nesumnjivih primjera u kojima kao da je zapisivač htio naglasiti da se radi o prijedlogu/prefiksu *u*, a ne *v*. Tako npr. u KL kada pisar u okviru svoga grafijskog sustava piše *vuodu* 195r, *u vino* 193v, *ufragoliach* 199, on pokušava naglasiti da prijedlog i prvi suglasnik naredne riječi nisu isto, odnosno u ŽSO u primjerima *uuede* 66v, *uuedu* 73r očito nisu jedan pored drugoga dva *v*, jer bi se morali sažeti kao i u drugim sličnim prigodama (npr. [v] *večer* 29v i d., [v] *veri* 25r, [v] *vrime* 14v i d., [v] *vrtli* 23r, pa i [v] *Ejpti* 16r, [v] *jistinu* 12v, [v] *nenavidost* 72r i dr.), ali tada bi riječ izgubila svoju transparentnost. Primjer iz RiZ-a *uſtanetſe* 32 sugerira čitanje *u: ustanet se*, jer u sustavu spomenika zadarskoga jezičnoga kruga u prefiksu *vz-* ispred suglasnika dolazi do otpadanja *v* (dakle *vstanet* > *stanet*). U transkripciji prijedloga *v* (pisanog *u* i *v*) iz istoga spomenika ne možemo biti sigurni. Isto vrijedi i za primjere iz ŠM: *vfuiſena* (= *uzvišena*) 2, *vfne[ſe]na* (= *uznesena*) 17 (usp. i grafiju *vfniſ* = *uznih* od *qza* 29), ali ipak *ſc(ri)ſenge* (= *skrišenje*) 32, *ſcriſite* (= *skriſite*) 63, koje odražava sjevernodalmatinsko pojednostavljivanje početnog suglasničkog skupa *vskr-* (< *vbskr-*). U ŠM se prefiks *v-* piše *f*, *u*, a prijedlog *v* – *f*, *w*, *v*, *u*, pri čemu je sigurno *v* samo kad se piše grafemom *f*, a vjerojatno kad se piše *w* (koje dolazi ispred samoglasnika i sonanata, s kojima *v* ne čini težak suglasnički skup), npr. *fputihl* (= *vputil*) 43, ali *utochiſge* (= *utočišće/vtočišće*) 30, *udouich* (= *udovic/vdovic*) 27, 28; *fteli ftom* (= *v teli v tom*) 44, *Wgedin[ſt]ſiti* (! = *v jedinstvi*) 41, *Wonoy* (= *v onoj*) 47, 49 i d., ali nije sigurno: *utamniſhi* (= *u/v tamnici*) 22, *vgoibini* (= *u/v glbini*) 23, *vtuoge* (= *u/v tvoje*) 43. Možda je u RiZ-u i ŠM pojava prefiksa *uz-* inodijalekatska, a možda se oblikovao unutar samoga sustava uslijed značenjskoga isticanja prefiksa (RiZ: *I svršena molitva. Ustanet se žena ona...* 32; ŠM: *Bogom živim uzvišena...* 2, *ti si uznesena od sina tvoga...* 17). U CS broj stihova pokazuje da se radi o prefiksu/prijedlogu *u/u-* i prefiksu *uz-*: *uſe* (= *uze* — *Gospodin se od nas uze*) 10, *uſe[h]* (= *vzeh* — *Sinočka je uzeh s driva*) 15, *Vmnoſih* (= *u mnozih* — *u mnozih je hroma vera*) 5, *vmoril* (= *umoril* — *umoril si Gospodina*) 37, *uſletiti* (= *uzletiti* — *Na križ hoće uzletiti*) 20. U CS, međutim, i neke druge jezične crte ukazuju na južnije podrijetlo predloška.

I o zapisivanju izgovornih vrijednosti slogotvornih *r* i *l* filološka su se mišljenja tijekom vremena mijenjala.⁴² Pritom se stav prema slogotvornome *l* do-

40 Vidi: D. Malić (1991, 116; 1993, 185–186; 1995, 112–113).

41 1898, Rad 134, 104.

42 Literatura je brojna i poznata i nećemo se ovdje na njoj zadržavati.

nekle razlikovao od onoga prema slogotvornom *r*. Dok se za slogotvorni *l* u glavnom mislilo da samoglasnički grafemi uz *l* predstavljaju odraz izgovornoga stanja i da su sljedovi *V + l* prijelazni stupnjevi na putu mijenjanja slogotvornoga *l* u *u*, dotle se za popratne samoglasničke grafeme uz *r* dugo držalo da su samo odraz grafije po uzoru na evropski latinitet, pa da je i dijalekatski izgovor *r + V* posljedica grafijskoga utjecaja. Stoga se slogotvorni *l* transkribirao kako je napisan, a slogotvorni *r* bez popratnih samoglasnika.⁴³ Jasno da se mišljenje o utjecaju grafije na narodni govor nije moglo dugo održati, te je prevladalo uvjerenje da su popratni samoglasnici uz *r* u pisanim tekstovima odraz govornoga stanja. U skladu s tim mišljenjem Josip Hamm čak pretpostavlja stilsko variranje u upotrebi *ar* i *er* u prozi Marulićeva vremena.⁴⁴ Sličnu upotrebu *er* uz pretežito *ar* iz stihotvornih razloga primjećuje i Josip Vončina u Zoranića.⁴⁵ U starijim je spomenicima ipak nešto drugačija situacija. Naime, u drugom dijelu ŽSO najzastupljenija je grafija za slogotvorni *r-r*⁴⁶, a slogotvorni se *l* piše osim grafemima *lu* (*llu*) još i *l* (*ll*) uz nekoliko primjera za refleks *u*.⁴⁷ Kako je grafija — osobito za slogotvorni *r* — u tom spomeniku suviše raznolika da bi bila odraz govornoga stanja u dijalektu što je u osnovi pisanoga teksta, došla sam do uvjerenja da se radi o izgovoru *r*, *l* uz određeni pazvuk, koji se tom raznovrsnom grafijom pokušava zabilježiti, a da se taj izgovor kao književni — bez obzira na stanje u živom narodnom govoru — preuzima i pokušava reproducirati pod utjecajem glagoljičke književnojezične tradicije na latiničke tekstove.⁴⁸ Istu sam pojavu utvrdila i u KL, gdje pored najfrekventnije grafije za slogotvorni *r* — *ar*, dolazi još *er*, *ra*, *r*⁴⁹, a za *l*, pored narodnoga *u*, grafem — *lu*⁵⁰. Kako je KL obredni tekst s podlogom u crkvenoslavenskoj tradiciji, mislim da i transkripcija treba odraziti navedeni književnojezični izgovor (s izuzetkom primjera s *u < l*). Zatim sam uzela u razmatranje i RiZ, ŠM, CS⁵¹, gdje sam uočila sličnu tendenciju. Osobito to vrijedi za slogotvorni *l* u ŠM i CS istog zapisivača.⁵² Kako je iz grafije nesumnjivo da je za slogotvorni *l* čakavski re-

43 Vidi npr. starija izdanja SPH.

44 SPH 38 i 40; o tome SPH 38, 1978, 44–45.

45 1988, 55–56.

46 U prvom dijelu ŽSO zastupljeni su grafemi *ri*, *ru*, *r* (2x), te jednom *iri*; u drugom dijelu ŽSO pored *r* još i *ri*, *er*, *ru* (2x) i po jednom *ro*, *ra*, *ri*.

47 Da se radi o zapisivanju knjiškog izgovora za razliku od narodnoga govora, gdje je već refleks *u*, pokazuje nekoliko primjera u kojima se fonem *u* bilježi *lu*, odnosno slijed *lu* bilježi se *u*, što znači da je pisar pobrkao izvorni *u* i *u < o* s *u < l*: *ſplugenaſe* (= *spujevaše*) 30r, *glubaf* (= *gubav*) 37v, *budeyi* (= *bludeći*) 14v.

48 Vidi: D. Malić (1987).

49 Npr. u istoj riječi: *ſuerhu*, *ſuerchu* (= *zvrhu/svrhu*) 193r (2x), 193v, 196v, 199v pored *Çu-a(r)chu* (= *Zvrhu*) 193r i *ſurah* (= *zvrh/svrh*) 193r, ili u dvije susjedne riječi: *cr̄aui charſtoue* (= *krvi Krstove*) 193v.

50 1989b, 36–37.

51 1992, 106–108.

52 U ŠM: *ul* (14x), *ol* (2x), *al* (1x); u CS: *ul* (2x), *ol* (5x) — oba po jednom u rimi s *u*: *mulče/luče*, *uze/solze*, koje ukazuju na to da je narodni izgovor *u*, a čak bi i knjiški *l* bolje odgovarao rimi jer ostavlja slog otvorenim.

fleks već od RiZ-a nadalje *u*, tako se može pretpostaviti da je i najfrekventnija grafija *ar* odraz narodnoga govora za RiZ, ŠM i CS, odnosno jedina grafija *ar* = *ar* u MOF, dok *r* u ŽSO, osim u glagoljičkoj tradiciji, ima potporu i u rapskom govoru.⁵³ Da se slogotvorni *r* pisao grafijom *r* i u drugim latiničkim spomenicima, pokazuje prvi primjer u MOF: *ufrieniu* (= *u srjenju*) 19r, što je očito ušlo iz predloška, dok se dalje slogotvorni *r* u tom spomeniku bezizuzetno bilježi *ar*. Međutim, ako i usvojimo princip da prema općenitoj grafijskoj slici za pojedine spomenike primijenimo transkripciju *r*, odnosno *ar*, opet nailazimo na dvojbe. Tako su u spomenicima za koje pretpostavljamo izgovor *r* problematični primjeri s grafijom *ri* u riječima s dvojnim osnovama — na *-ri-* (< *rě-*) i *-r-*: *bríci/brčí*, *čripsti/črpsti*, *driti/drti*, *strići/strčí* s izvedenicama, odnosno *crkva/crkva*, *drivo/drvo*, *jutriña/jutrña*, zatim pojava sekundarnoga slogotvornog *r* u slijedu *ri*, najčešće u prefiksu *pri-*⁵⁴ te u posudenici (*Isu*)*Krist*/*(Isu)Krst*. Tako je u ŽSO. U čakavskim spomenicima u kojima na temelju pretežite grafije *ar* pretpostavljamo i izgovor *ar*, treba taj izgovor odraziti i u transkripciji. Ali dvojbeni ostaju primjeri pisani drugom grafijom. Postavlja se pitanje treba li ih izjednačiti s onima prvima ili na njih primijeniti spoznaju o tradicionalnom književnojezičnom izgovoru bez popratnih samoglasnika, a ne smijemo zanemariti ni spomenutu mogućnost stilskih variranja likova *s ar*, *er*. Za dubrovačke spomenike, u kojima preteže grafija *ar*, ipak ne pretpostavljamo izgovor s popratnim samoglasnikom. Tako npr. za RL Rešetar navodi da je pretežna grafija *ar*, a rijetko *er*, *ir* i *on* u tom »mješovitome pisanju« vidi »samo još ne utvrđen ortografski običaj«⁵⁵. U starijem VHM zapazila sam samo jedan primjer s *er*: *fmerdechega* 112r, a inače se piše *ar*, dok u ADM prva ruka počinje s *er*, a zatim uvodi i *ar*, a druga ruka redovito piše *ar*. U tim je spomenicima problem u transkripciji pridjeva *jutarńi/jutrńi*⁵⁶, tako: *Od/straŕŕge iutargne* (= *Od straŕŕe jutarńe/jutrńe*) VHM 110v, ADM 118v, *ubrieme iutargne* (= *u brijeme jutarńe/jutrńe*) VHM 139r, ADM 95v. U ADM za drugi primjer kao da imamo sugestiju za lik *jutarńe* jer ostale slogotvorne *r* na istoj strani bilježi *er*, ali u VHM i drugom dijelu ADM nemamo takva oslonca.⁵⁷

I na kraju spomenut ćemo samo nekoliko pojedinačnih primjera. U ŽSO postoji običaj da se uz prijedloge *k*, *s*, *z* (< *iz*, *vz*), a u VHM uz *s* bilježi naredni samoglasnik iduće riječi.⁵⁸ Kako se za samoglasnike upotrebljavaju i udvojeni

53 M. Kušar za grad Rab navodi izgovor *er*, a na drugim se mjestima vidi da je u drugim mjestima moguć i *r*, npr. kad kaže da je »sonantno *r*... uvijek kratko« i navodi primjere *s r* (1894, 4, 7 i d.).

54 Npr. u ŽSO: *prneŕe* i *prineŕe* 58v.

55 1898, Rad 134, 141.

56 Za ranu misu *jutarńu/jutrńu* u tim se molitvenicima upotrebljava latinizam *matutin(a)*.

57 Zanimljivo je napomenuti da i dubrovačko ćiriličko *Libro od mnozijeh razloga* iz 1520. bilježi slogotvorni *r* — *ar*, znatno rjeđe *er*, što je očito utjecaj latiničke grafije, koji se ogleda i u nekim drugim grafijskim rješenjima u tom spomeniku.

58 O tome sam pisala u dva navrata, s određenom nesigurnošću radi li se samo o ortografskom običaju ili o glasovnoj pojavi (D. Malić, 1991, 92–93 i 97–98; 1997, 490–491). U AR ima pod navedenim prijedlozima potvrda za tu pojavu i iz kasnijih izvora.

grafemi, postavlja se pitanje treba li primjere *fuuft* ŽSO 84r, 110r (2x), *fijffti-nom* VHM 152v, *fuumiglenftuom* VHM 158v čitati *zu ust* ili *z ūst*, odnosno *s istinom*, *s umiļenstvom* ili *si istinom*, *su umiļenstvom*.

Uz udvojene je grafeme vezan i jedan suglasnički problem: grafija *nn* u riječima s osnovom na *n-* i tvorbenim sufiksom na *-n*. U ŠM kao da se inzistira na suglasničkim geminatama jer su označene titlom na prethodnom samoglasničkom grafemu: *pufti(n)nicof* (= *pustinnikov/pustinikov*) 14, *wrime(n)ni* (= *vrimenni/vrimeni*) 45. U VHM samo je jedan takav primjer: *sladach iļftinni goļpodine* (= *sladak i istinni/istini Gospodine*) 115r. U ŽSO takvi bi primjeri bili: *preļdannoye* (= *prezdanoje/prezdannoje*) 5r, *yedinno* (= *jedinoljedinno*) 108v, ali kako u tom spomeniku (osobito u njegovu drugom dijelu) ima i drugih primjera za udvojene suglasničke grafeme⁵⁹, ne pretpostavlja se ni kod *nn* izgovor geminata. Prema glagoljičkom *n'n* javlja se *nn* i u latiničkom dijelu PJS: *uļfedanny* (= *usedanŋi/usedaŋi*) i *bog iļftinni*, *od boga iļftinna* (= *istinni, istinna/istini, istina*).⁶⁰

Transkripcijski je problem i pisanje *h* u riječima *umiļen*, *umiļenstvo* pod utjecajem latinskih riječi *humilis*, *humilitas* djelomično ista značenja. Za tu pojavu imamo potvrde već od ŠM. Tako: ŠM *O humilena diuo ma(r)ie* 4, *O hu(m)ilena* 24, *O humilena* 38; ŽSO *humilyenye* 103v pored dvadesetak primjera za *umiļen*, *umiļeno*, *umiļenje* bez *h*; VHM *humiglene* 133r pored običnijih likova bez *h*; u ADM nijedan primjer nije napisan s *h*. Pojava je vjerojatno grafijske naravi⁶¹, ali ne možemo u to biti sasvim sigurni.

U staroj hrvatskoj latinici treba spomenuti još jednu pojedinost: pisanje *p* umjesto *b* i obratno — *b* za *p*. To, međutim, ne bi trebao biti transkripcijski problem, jer se najvjerojatnije radi samo o grafijskom utjecaju srednjovjekovnoga latiniteta, u kojemu je bila moguća ortografska zamjena *b* i *p*.⁶² Tako npr. RiZ *bridrufti* (= *pridruži*) 50; ŠM *ubrofa(n)ye* (= *uprošanje*) 4, *pogaļffan* (= *bojazan*) 37; CS *pliļe* (= *bliže*) 21; ŽSO na samom početku ima *brebiuah* (= *prebivah*) 2r, *garchibiļchub* (= *jarkibiskup*) 4v, *biļchub* (= *biskup*) 9v. U ostalim spomenicima nisam zamijetila tu pojavu.

Svaki latinički spomenik osim onih transkripcijskih nedoumica što su zajedničke čitavoj staroj hrvatskoj latinici ima i pojedinačnih teško rješivih ili nerješivih problema. Ovdje sam se zadržala uglavnom na spomenicima kojima sam se sama bavila ili se bavim i na problemima na koje sam nailazila u njihovoj transkripciji. Ne mislim da je ovdje predočena grada sveobuhvatna niti da u drugim spomenicima nema drugih problema. Htjela sam samo ukazati na teškoće u približavanju naše jezične baštine suvremenom čitatelju. I ne treba

59 Ti udvojeni suglasnički grafemi dolaze u raznim položajima u riječima i većina ih se ne može tumačiti označavanjem kratkoće prethodnoga samoglasnika.

60 Vidi: D. Malić (1996, 31). Tekstove vidi u: J. Tandarić (1993).

61 Vidi o tome: D. Malić (1973, 106; 1993, 189). Vidi i: AR pod *umiļenstvo*, *umiļeŋe*.

62 Vidi o tome: V. Novak (1952, 177).

pomišljati da ti problemi postoje samo u transkribiranju latinice. Ima ih i u glagoljici i ćirilici, s jedne strane i zato što se one u svom nastanku naslanjaju na grčku grafiju, koja ima mnogo zajedničkih crta s latinskom, a i zato što se i u njima ogleda utjecaj domaćega latiniteta (kao primjerice u *Povaljskoj listini*) ili suvremene hrvatske latinice (kao u već spomenutom *Libru od mnozijekh razloga*). Naša nastojanja u raščlambi grafijskih sustava pojedinih spomenika vode raščišćavanju glavnine grafijskih problema vezanih uz predočavanje pravopisnih ili glasovnih osobitosti tih tekstova, ali teško da ćemo uspjeti ukloniti sve nedoumice što nam ih naše stare grafije nameću.

Kratice spominjanih spomenika:

- ADM** *Akademijin dubrovački molitvenik*, Dubrovnik, sredina 15. st.
BL *Bernardinov lekcionar*, Split 1495., najstarija datirana hrvatska tiskana knjiga
CS *Cantilena pro sabbatho*, 80–e godine 14. st., zapisivač franjevac latinaš Pavao Šibenčanin (Paulus de Sibenicis)
KL *Odlomak Korčulanskoga lekcionara*, zadarske provenijencije, 80–e godine 14. st.
MOF *Marulićev marijinski oficij*, Split 16. st.
PJS *Početnica Jurja iz Slavonije*, glagoljička početnica transkribirana francuskom latinicom negdje krajem 14. st. u Parizu
RiZ »*Red i zakon*« zadarskih dominikanki iz 1345., prvi datirani hrvatski latinički spomenik
RL *Ranjinin lekcionar*, Dubrovnik 1508.
ŠM *Šibenska molitva*, Šibenik 80–ih godina 14. st., zapisivač franjevac latinaš Pavao Šibenčanin (Paulus de Sibenicis)
VHM *Vatikanski hrvatski molitvenik*, Dubrovnik oko 1400.
ZL *Zadarski lekcionar*, Zadar 15. st.
ŽSO *Žića svetih otaca*, vjer. Rab, 80–90–e godine 15. st., širi zadarski književnojezični krug

Kratice literature:

- AR** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb 1880.–1976.
FO *Fonološki opisi*, Sarajevo 1981.
SDMM *Sabrana djela Marka Marulića*, Splitski književni krug
DDT — *Dijaloški i dramski tekstovi*
Ju — *Judita*
Nas — *Od naslidovan'ja Isukarstova*
PR — *Pisni razlike*
SPH *Stari pisci hrvatski*, edicija JAZU — HAZU

Literatura

- Budmani, P(ero). 1883. Dubrovački dijalekat, kako se sada govori. *Rad JAZU* 65: 155–179.
- Fancev, Franjo. 1934. Latinički spomenici hrvatske crkvene književnosti 14 i 15 v. i njihov odnos prema crkvenoslavenskoj književnosti hrvatske glagolske crkve. Uvod u: *Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir — dva latinicom pisana spomenika hrvatske proze 14 i 15 vijeka*. Zagreb: JAZU (Djela JAZU, knj. 31): I–CII.
- Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Posebna izdanja, knjiga LV. Sarajevo 1981.
- Hadrovics, László. 1984. Cantilena pro sabbatho (Starohrvatska pasionska pjesma iz 14. stoljeća). *Filologija* 12: 7–25.
- Hamm, Josip. 1978. »Dijalozi« Grgura Velikoga. Uvodna rasprava u: *Hrvatska proza Marulićeva vremena I. Stari pisci hrvatski*, knj. 38. JAZU: Zagreb. 5–61.
- Hudeček, Lana. 1987. Transliteracija i transkripcija (odjelitosti i interferencije). *Rasprave Zavoda za jezik* 13: 19–30.
- Kušar, M(arcel). 1894. Rapski dijalekat. *Rad JAZU* 118: 1–54.
- Malić, D. (1973): Šibenska molitva (Filološka monografija), *Rasprave Instituta za jezik* 2: 81–190.
- Malić, Dragica. 1977. »Red i zakon« zadarskih dominikanki iz 1345. godine. *Rasprave Instituta za jezik* 3: 59–128.
- Malić, Dragica. 1987. Slogotvorni r i j u starohrvatskom latiničkom rukopisu »Žića sv. otaca«. *Rasprave Zavoda za jezik* 13: 55–63.
- Malić, Dragica. 1989a. Grafija i pravopis hrvatskog latiničkog rukopisa 14. stoljeća »Žića svetih otaca«. *Rasprave Zavoda za jezik* 15: 129–177.
- Malić, Dragica. 1989b. Prilog istraživanju hrvatske latiničke književnosti 14. stoljeća — Odlomak Korčulanskoga lekcionara [Pokušaj čitanja i (orto)grafijska obilježja]. *Croatica — Prinosi proučavanju hrvatske književnosti* 31–32: 7–56.
- Malić, Dragica. 1991. Samoglasničke pojave u »Žićima svetih otaca«. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 17: 83–122.
- Malić, Dragica. 1992. Crkvenoslavenska jezična tradicija u hrvatskim latiničkim rukopisima 14. stoljeća. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 18: 99–117.
- Malić, Dragica. 1994. Rječnik Odlomka Korčulanskoga lekcionara. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 20: 155–196.
- Malić, Dragica. 1995. Glasovne pojave u »Odlomku Korčulanskoga lekcionara«. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 21: 103–124.
- Malić, Dragica. 1996. Jezik glagoljičke početnice Jurja iz Slavonije. *Filologija* 26: 25–40.
- Malić, Dragica. 1997a. *Žića svetih otaca — hrvatska srednjovjekovna proza*. Matica hrvatska — Institut za hrvatski jezik: Zagreb.
- Malić, Dragica. 1997b. Hrvatski latinički molitvenik u Arhivu HAZU. *Filologija* 27, 63–96.
- Moguš, Milan. 1984. Glagoljica kao ortografski uzorak u hrvatskoj književnosti. *Slovo* 34: 263–268.
- Moguš, Milan. 1988. Rječnik Marulićeve »Judite«. *Sabrana djela Marka Marulića* 1, Split: Književni krug.
- Moguš, Milan. 1989. Rječnik Marulićeva prijevoda »Od naslidovan'ja Isukarstova i od pogarjen'ja tašćin segasvitnjih«. *Sabrana djela Marka Marulića* 9, Split: Književni krug.
- Moguš, Milan. 1993. Rječnik Marulićevih »Pisni razlikih«. *Sabrana djela Marka Marulića* 2, Split: Književni krug.
- Moguš, Milan. 1994. Rječnik Marulićevih »Dijaloških i dramskih tekstova. *Sabrana djela Marka Marulića* 10, Split: Književni krug.
- Moguš, Milan i Vončina, Josip. 1969. Latinica u Hrvata. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 11: 1–14.

- Novak, Viktor. 1952. *Latinska paleografija*. Beograd.
- Premuda, Vinko. 1928. Najstariji datovani spomenik hrvatske gotice. Prilog grafici i historiji naše književnosti. *Nastavni vjesnik* 36: 81–97.
- Rešetar, Milan. 1898. Primorski lekcionari XV. vijeka, *Rad JAZU* 134 i 136: 80–160 i 97–199.
- Rešetar, Milan. 1894. *Zadarski i Rašinski lekcionari*. Djela JAZU 13. Zagreb.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU: Zagreb 1880–1976. Kratica: AR.
- Tandarić, Josip. 1993. Glagoljski abecedarij penitencijara Jurja iz Slavonije. U: *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*. Zagreb. 41–50.
- Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir, dva latinicom pisana spomenika hrvatske proze 14 i 15 vijeka*. Djela JAZU 31. Zagreb 1934.
- Vončina, Josip. 1977. Transkripcija hrvatskih latiničkih tekstova 15. i 16. stoljeća. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 15: 145–154.
- Vončina, Josip. O temeljima Zoranićeva književnog jezika. Uvodna rasprava u: Petar Zoranić. *Planine*. Stari pisci hrvatski, knj. 41. JAZU: Zagreb. 31–58.

On Some Problems in Transcription of the Old Croatian Latin Script

In the old Croatian Latin Script different phonemes and phoneme strings are denoted by the same graphic means. This creates a number of problems for transcription (i. e. modern transliteration). Thus the phonemes *c-č*, *h-k*, *i-j-g*, *l-l̄*, *n-ñ*, *s-z-š-ž*, *u-v* and phoneme strings *ij*, *ji*, *iji* as well as phonemes occurring at word boundaries are written in the same way. Problems occur in transcribing of syllabic *r* and *l* as well as in some other individual cases. Dubious examples from RiZ, ŠM, CS, KL, ŽSO, VHM, ADM, MOF, the works which were the subject of the authors research, are analysed in the paper.